QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA FITONIMLERDIŃ AWÍSPALÍ MÁNIDE QOLLANÍLÍWÍ

Sh.E.Yaxiyayeva - *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: fitonim, lingvistik tahlil, onima, leksika, semantika, ekstralingvistika.
Ключевое слова: фитоним, лингвистический анализ, онима, лексика, семантика, экстралингвистика.
Key words: phytonym, linguistic analysis, onyma, lexicon, semantics, extralinguistics.

Qaraqalpaq folklorlıq shıǵarmalarında fitonimler awıspalı mánide qollanılǵan orınlarda jiyi ushırasadı. Ósimlik atamaları folklorlıq shıǵarmalarında kóbinese awıspalı mánide qollanılǵan. G.Nematova ózinıń «Ózbek tilinde ósimlik atamaları leksemaları: sisteması hám kórkem qollanılıwı» degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasında tómendegidey pikirlerdi bildiredi: «Ósimlik atamaları leksemaları tuwra mánide ósimlik dúnyası úlgilerin, olardıń miywesi hám ónimlerin kórkem ádebiyatta atawdıń eń áhmiyetli quralları esaplanadı. Sonıń menen birge, ósimlik atamaları leksemaları kórkem ádebiyatta awıspalı hám simvollıq mánilerde de jumsaladı. Awıspalı mánilerde olar metaforalıq kórkem súwretlewdiń áhmiyetli quralı bolıp xızmet etedi» Fitonimler paremalar (naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltpashlar, hikmetli sózler) quramında ózine tán máni hám wazıypaǵa iye boladı. Bunda olar ulıwmalasqan yarım simvollıq máni payda etedi. Qaraqalpaq xalqı folklorlıq shıǵarmalarǵa bay bolıp, 100 tomlıǵınıń baspadan shıǵıwı bunıń ayqın dálili. Usı 100 tomlıqtıń 88-tomı naqıl-maqallarǵa arnalǵan. Biz usı tomdaǵı hám 1988-jılǵı qaraqalpaq folklorınıń 4-tomındaǵı naqıl-maqallarda fitonimlerdiń qollanılǵan. Máselen, gúl sózi qatnasqan naqıl-maqallardı kórip óteyik. *Adam qolı – gúl, mańlay teri – nur; Tikeneksiz gúl bolmas, mashaqatsız baxıt bolmas. Gúldiń ósken jerinde bahası joq; Tapqan gúl keltiredi, tappaǵan bir baw piyaz* h.t.b.

Naqıllardaǵı fitonimler tiykarınan semantikalıq obraz wazıypasın atqarmaydı, bálki mánininń qosımsha semantikalıq formaların ańlatıwǵa xızmet etedi. Yaǵnıy, fitonimler naqıllar semantikasında metaforalıq komponentler retinde qollanıladı, olar haqıyqatlıqtıń zárúrli hádiyselerin assimilyaciya hám metaforalıq kóshiriw tiykarında súwretlew imkaniyatın beredi. Quramında fitonimler qatnasqan kórip shıǵılǵan naqıllar sonı kórsetedi, xalıq fitonim obrazları járdeminde insan jáne onıń xarakteri, etikalıq pazıyletleri, turmıslıq jaǵdayları hám basqa sociallıq ómir ushın áhmiyetli bolǵan tárepleri haqqındaǵı pikirlerin naqıllarda ańlatadı. Fitonim komponentleri menen naqıl-maqallar tiykarındaǵı metaforalıq teńewlerdiń universallıǵı olar milliy til mádeniyatınıń zárúrli bólegi bolıp, ana tilinde sóylesiwshiler dúnyasınıń lingvistikalıq súwretin qáliplestiredi. *Gúl* sózi ádebiyatımızda gózzallıq, náziklik, jaqsılıq, gózzal yar simvolı sıpatında júdá keń qollanıladı. Gúl sózi eki túrli mánide jumsaladı. Olardıń birinshisi qálegen joqarı dárejeli ósimliktiń ǵumshalanǵannan keyingi dáwiri bul gúllew dáwiri bolıp esaplanadı. Bunday jaǵdayda *gúl* sózi pútinnıń bólegi, yaǵnıy ósimliktiń bir aǵzasın bildiredi. Al ekinshisi bolsa, ósimliktiń ayrıqsha bir toparın ańlatadı. Máselen: *lala gúl, roza gúl* hám t.b.

Qaraqalpaq folklorında gúl sózi tuwra mánige qaraǵanda awıspalı mánide kóp qollanılǵan. Mısallar:

Kórgenniń ishin qaynatıp
Júzlerin *gúl-gúl* jaynatıp
(Qaraqalpaq folkloru. Er ziywar dástanı).
Ashılǵan baǵda *gúliń*,
Baǵda shámen búlbiliń.
(Edige dástanı.19-bet).
Toqtamıstıń aldına bardı.
Qazan urıp, *qızıl gúlim* soldı ma...
(Edige dástanı. 36-bet).

Ashılǵay da on *gúl*ińnen bir gúliń... (Edige dástanı. 38-bet).

«Ele jas» mánisinde de qollanılǵan:

Solmasın bul *mıń gúlimnen bir gúlim*
Sayramaǵan bul baǵımda búlbilim
Men ne qılayın jalǵanshınıń torına
Usı eken endi meniń táǵdirim
(Qaraqalpaq folkloru. Alpamıs dástanı. 388-bet).

Bul qatarlarda *gúl* sózi hár túrli mánilerde qollanılǵan. Bunda ómirdegi halatlardı kontrast qoyıp súwretlew arqalı zaman qıyınshılıǵın ashıp berilgen. *Gúl* sózi *qızıl* sózi menen dizbeklesip kelgen orınlar da bar:

Toqtamıstıń aldına bardı.
Qazan urıp, *qızıl gúlim* soldı ma...
(Edige dástanı. 36-bet). Folklorlıq kóp tomlıqtıń 97-tomı jumbaqlarǵa arnalǵan. Qaraqalpaq

folklorındağı jumbaqlarda fitonimlerdiń qollanılıw ózgesheligin kórip shıqtıq. Qaraqalpaq jumbaqlarında fitonimler eki túrli xızmette qollanılǵanı anıqlandı. Birinshi xızmeti, jumbaqta jasırıńǵan sózge sıpatlama beriw ushın fitonimler jumbaq tekstinde qollanılǵan. Bunda jasırılıp atırǵan sózdiń ayırım belgileri, jumbaqtıń tekstinde berilgen ósimlikke tuwra hám awıspalı mánilerde uqsatılıp sıpatlama berilgen. Bunda, *terek, tal, gúl, aǵash* giperonimleri menen birge, *qamıs, bayterek, qaraǵay, biyday, asqabaq, qara tal, salı, aq terek, ǵarbız, tarı, qabaq, qawın, juwsan, ajırıq, paxta, jıńgıl, jantaq, sheshek, ádiraspan, anar, jeken, geshir, alma, sheńgel* fitonimleri qollanılǵan. Máselen, Jumalaq tawda shoq *qamıs* (aydar); Bar eken *bayterekte* eki asha, Bolmaydı bir shaqası onnan assa, Birewi birewine iykemleser, Qudanıń qúdiretine qıl tamasha (on barmaq); Nuw *qaraǵay* putaqsız, Onı tapshı, Baǵlan taz (shash); Shoqır *terek* basında, Búkir kempir oynaydı. (shash, páki); Qara suwda suwat joq, Qalıń*talda* putaq joq. (kóz, kirpik) h.t.b. Al, ekinshi xızmeti, jumbaqta fitonimlerdiń ózleri jasırılǵan. Mısalı: Sırtı qızıl, ishi aq, Arasında bir tayaq. (jiyde); Shól menen qırǵa jarasqan, Adamzatqa qarasqan, Pisirisip awqatın, Hasıl otın dep atalǵan. (seksewil); Uzın terek, ishi gewek. (qamıs); Baltırı aq, shashı kók, Islewin bilsek, bolar tósek. (jeken); Tamırı bar, shaqası joq, Qalpaǵı bar, gúli joq, Miywesi bar, dáni joq, Duzlap, quwırıp jeydi, Aytıń, bunı ne deydi? (zamarrıq); Dara-dara, dara bolǵan, Bası ayırılıp, qara bolǵan, Qarıs jerine shash shıǵıp, Ol da ózine pana bolǵan. (gewirek); Ishi qızıl, sırtı jasıl lalazar, Shaqasında búlbil quslar sayrasar. (qaramıq) h.t.b. Bulardan basqa da *aǵash, miywe, terek* sıyaqlı giperonimler hám *shiye, shabdal, tut, arsha aǵashı, ǵarbız, qawın, geshir, burısh, piyaz, qıyar, paxta, asqabaq, kapusta, kartoshka, pomidor, ayǵabaǵar, tarı, júweri, mákke, biyday, salı, maysa shóp, sańırawqulaq* sıyaqlı fitonimler jumbaqlarda jasırılǵan sóz sıpatında qollanılǵan. Kórinip turǵanınday, xalqımız diyqanshılıq, baǵ-manshılıq penen kóp shuǵıllanatuǵın bolǵanlıqtan mádeniy ósimliklerge baylanıslı jumbaqlar basım orındı iyeleydi. Xalıq awızeki dóretpeleriniń bir túri bolǵan jańıltpashlar ayırım sóylew seslerініń kóp qaytalanıwına, seslerdiń sóz hám sóz dizbekleri quramında aytılıwı qıyınlastırılǵan dárejede quramalı jaylasıwına tiykarlanadı. Ásirese, bul qatarlar tez aytılıp atırǵan waqıtta aytıwshı bul quramalı seslerdi tuwrı ayta almastan aljasıp ketiwi tıńlawshılardıń jeńil kúlkisine sebep boladı. Qaraqalpaq tilinde bunday qatarlardıń jańıltpash dep aytılıwı da sonnan kelip shıqqan. Fitonimler jańıltpashlar quramında kórkemlew quralları xızmetinde jedel qollanılǵan. Bul baǵdarda jańıltpashlarda qollanılǵan fitonimlerdi tómendegi toparlarǵa bólip analizlewdi maqul taptıq.

Alliteraciya.

Mısalı:

Bir *tuttıń* tamırın,
Túrp túrtip turma,
Túrptiń tamırın,
Tut túrtip turma.

(Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar. 453-bet)

Qızıl *júzim* je,
Júzimdi úzip je.

(Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar. 455-bet)

Qara da qırdıń basında,
Qartań bir qarabaraq,
Qartań qarabaraqtı,
Qars-qurs shabaplar.

(Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar. 447-bet)

Joqarıda berilgen mısallardağı «Tut», «Júzim», «Qarabaraq» ósimlik atamaları kórkem teksttegi basqa sózler menen únles bolıw ushın tańlap alınǵan. Biz onı jańıltpashlarıdıń ishinde kóp qollanılatuǵın fonetikalıq qubılıslardıń biri alliteraciyaǵa kirgizemiz. Bunda «t-t», «j-j», «q-q» dawıssız seslerden dúzilgen sózlerdiń qatara kelip tolıq alliteraciya dúzgenin kóriwimizge boladı. Alliteraciyanıń teksttegi xızmeti bul onıń muzıkalılıǵın támiyinlew hám sonıń menen birge onıń kórkemligin arttırıw ushın xızmet etedi.

Assonans. Qosıq qatarında dawıslı seslerdiń qaytalanıwı assonans delinedi. Assonanslar qosıqta uyqastıń tolıq emes túrin dúziwde qollanıladı. Biz bul qubılıstı jańıltpashlarda kórsek boladı.

Áliyma *almanı,*
Amanǵa attı.

(Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar, 453-bet)

Almanı alıp ektim,
Erikti terip ektim.

(Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar, 456-bet).

Joqarıdağı eki mısalda da teńdeyine «a-a», «a-a» sesleri kóbirek qollanǵanın yaǵnıy hárbir sózde qaytalanǵanın kórse boladı. Durıs basqa dawıslılarda qollanılǵan biraq biz sóz etip atırǵan sesler jańıltpashlarda sanı jaǵınan kóbirek. Dawıslı seslerdiń birdey yamasa ózine sáykes dawıslı menen qatar keliwi jańıltpashlar tonın, muzıkalılıǵın arttıradı.

Dáryanıń arjaǵında bir jambılsha,
Ber jaǵında bir *jambılsha,*

Senıń alǵan jambılshań mılja-mılja. (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tom. 451-bet).

Men apama *salı* aqlattım,
Apam maǵan *salı* aqlattı.
(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 452-bet).

Nur qarabay tawınan kiyatır edim,
Aldımnan shıqtı eki mıń eki júz eki túp jiyde,
Jiydelengen eki mıń eki júz eki túp jiyde me?
Jiydelenbegen eki mıń eki júz eki túp jiyde me...?
(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 441-bet).

Epifora. Gáptiń aqırında seslerdiń, sózlerdiń, póz dizbekleriniń tákirarlanıwına aytıladı. Xalıq awızeki dóretpelerinde sózler yamasa qosıq qatarları aqırında pikirdi kúsheytiw ushın ayırım dawıslı yamasa dawıssız seslerdiń yamasa sózler hám póz dizbekleriniń tákirarlanıp qollanılıwına aytıladı. Bunday póz aqırında dawıslı yamasa dawıssız sestiń tákirarlanıwına epifora yamasa ses koncovkası delinedi. Joqarıdaǵı mısalda «jambılsha- jambılsha», «*salı* aqlattım - *salı* aqlattım», «Qarabaraqlandırıp kiyatır Qarabaraqlandırıp kiyatırman», «eki mıń eki júz eki túp jiyde me - eki mıń eki júz eki túp jiyde me» sózleri gáp aqırında qaytalanıp qollanılǵan. Bul bolsa óz gezeginde balalar jańıltpashlardı aytıw barısında shataspay hárbir sózdi dıqqat, itibar menen aytıwǵa úyretedi.

Jurtlar qara baspaǵın,
Qarabaraqlandırıp kiyatır,
Men qara baspaǵımdı,
Qarabaraqlandıralmay kiyatırman. (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 441-bet).

Ala ǵarbız, qara ǵarbız,
Ala ǵarbızdı aldın jarǵız,
Qara ǵarbızdı keyin qalǵız.
(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 452-bet).

Anafora. Al, alliteraciyanıń eń jetilisken forması – anafora. Anafora usılında tiykarınan qosıq qatarlarınıń basındaǵı póz yamasa póz dizbekleri tákirarlanıp keledi. Antik dáwiriniń oyshılları gáptiń hámme waqıt birdey póz benen baslanıwı póylewge ayrıqsha sulıwlıq beredi, onıń bálentpárwazlığın hám mángi este saqlanıwın támiynileydi dep esaplaǵan. Sonıń ushın da anaforaǵa pózdiń naǵısı, sırtqı forması dep emes, al máni kúsheytiwshi qural sıpatında da qaraw kerek. (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar, 57). Jańıltpashlarda anaforalıq usıldı kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda biz jańıltpashlardı úyreniw barısında jámi 40 tan aslam ósimlik atamaları qollanılǵanlığın anıqladıq. Jańıltpashlarda fitonimlerdiń ishinde eń kóp qollanılǵan kórkemlew quralları alliteraciya hám epifora ekenliginiń gúwası boldıq. Qaraqalpaq xalqı ázel-ázelden sahrayı xalıq bolıp tiykarınan dıyxanshılıq, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Sonlıqtan xalıq awız eki dóretpeleriniń qaysı birin almań fitonimlerdiń jiyi qollanılǵanlığın kóremiz. Qaraqalpaq folklorındaásirese dástanlarda bir qansha ósimlik atamaları metaforalıq usılda awıspalı mánide qollanılǵan. Mısalı:

-Há, baba, úsh júz alpısqa shıqqanda bunsha qattı baqırdıń, alladan hámir boldı ma, malaqul mawıt alpıs eki tamırdıń bántine sheńgel salıp panıydan kósher boldıń ba ne ushın qattı baqırdıń? (Edige dástanı. 44-bet).

Ashılǵan baǵda lalamdı,
Buzdı kewil qalamdı.
(Edige dástanı. 52-bet).
Bay teregim jıǵıldı,
Japıraǵı tógildi.
(Edige dástanı. 72-bet).
Bayterek degen ózıń,
Japıraq degen alpıs eki hámeldar. \
(Edige dástanı 74-bet).

Qaraqalpaq folklorlıq shıǵarmalarında fitonimlerden teńew xızmetinde de ónimli paydalanǵan. Mısalı:

Moynı tayaqtay,
Qursaǵı suw qabaqtay...
(Edige dástanı. 40-bet).
Páshek gúldey shırmatılıp
Endi Barshın qaldı dep
(Qaraqalpaq folkloru. Alpamıs dástanı. 394-bet).
Bahadırdıń kewlinde
Shigittey daq qalmadı
(Qaraqalpaq folkloru. Erziywar. 51-bet).
Patsham qayda ketti dep
Qay mákanǵa jetti dep,
Kelatır eken iz quwıp
Suwqabaqtay kellesin
Márt qolında kóredi
(Qaraqalpaq folkloru. 43-56-tomlar. Qurbanbek dástanı. 136-bet).
Aqtolqınday anası
Talday beli búgildi
Balasına barǵansha
Jeti jerde jıǵıldı.
(Qaraqalpaq folkloru. 43-56-tomlar. Jáhánsha dástanı. 21-bet). Sonday-aq, qaraqalpaq folklorında quramında fitonimler ushırasatuǵın frazeologiyalıq póz dizbeklerinen de sheber paydalanılǵan orınlar ushırasadı. Kóbinese gúl, qarabaraq, jıńǵıl, shigin, ánjir, óleń sózlerin mısal sıpatında aytıwımız múmkin. Máselen: *On gúlinen bir gúli ashılmaǵan; qolı gúl; jón aldı qarabaraq; jıńǵıl dese qırǵın deydi; shiginniń qamırında; áshirepi ánjir; óz úyim – óleń tósegim* dizbeklerinde fitonimler qollanılǵan.

Bulardan on gúlinen bir gúli ashılmaǵan dizbegi *ele jas* degendi, qolı gúl – *sheber*, jón aldı qarabaraq – *oylanbastan, belgili bir maqsetsiz,* jıńǵıl dese qırǵın deydi – *ápiwayı náseni bórttirip aytatuǵın, aqırzaman*, shiginniń qamırında*y* – *awızbirshiligi joq, birligi joq*, áshirepi ánjir – «*júdá áshirepilep, abaylaw*» mánilerin ańlatıp keledi. Haqıyqatında da ánjirdiń miywesin bos bolǵanlıǵı ushın, ezilip qalmasın dep japıraqlarǵa orap, abaylap saqlaydı. Bul frazema kóbinese ata-anası tárepinen júdá áshirepilenetuǵın ul yamasa qız balaǵa aytıladı. Al, «óz úyim – óleń tósegim», – degende insan ushın ózgeniń úyinen, hátteki xan sarayınan, tósegi óleń shópten bolsa da, emin-erkin jasawı ushın óz úyi abzal ekenligin ańlatadı. Mısalı:

Ashılǵay ma on gúlińnen bir gúliń
Saǵan kelgen maǵan kelgey shum ólim
Aqsha júziń zapıranday sarǵayıp
Neler dárkár bolıp keldi qulınım (Sháryar dástanı.)

Bul qatarlardaǵı *on gúlińnen bir gúliń ashılmaǵan* frazeologizmi qollanılǵan, *ele jas* degen mánini ańlatadı.

-Wa, solmasın mıń gúlińnen bir gúliń,
Mazalı eken dúnyada sóylegen tiliń
Sennen toldı, balam, endi bul kewlim,
Keshirdim gúnayıń, endi kelinim (Qaraqalpaq folklorı. 43-56-tomlar. Jáhánsha dástanı. 81-bet).

-Jol joq, jón aldı qarabaraq baratırıp:

-Háy, áttegen-áy-dedi birewi. (Kórgeniliniń balası ertegi. 286-bet.) Biraq fitonimler frazeologizmlerdiń quramında óziniń tiykarǵı mánisin joǵaltıp, awıspalı mánige ótedi. Sonlıqtan, olardıń quramındaǵı fitonimlerdi ajıratıp talqılawǵa bolmaydı. Qaraqalpaq folklorında balalar oyınlarında ósimlik atlarına qoyılǵan balalar oyınlarınıń atları da ushırasadı. Mısallar:

Alma ketti jumalap
Japtıń boyın jaǵalap
Kim almanı tutadı

Sol oyınnan shıǵadı (Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tomlar. Almaǵal oyını. 527-bet). Bul oyın balalardı shaqqanlıqqa, tapqırlıqqqa baǵdarlaydı.

Qawın-qawın dedim
Záp qawın ba dedim
Mazası til úyirgen
Qant qawın ba dedim. (Qaraqalpaq folkloru. 67-76-tomlar. Qawın-qawın oyını. 519-bet). Bul oyın balalardıń qawın atamaların biliwine hám de pikirlewge úyretetuǵın oyın túrlerinen biri.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, folklorlıq shıǵarmalarda fitonimler oy-pikirdi ele de tereńirek, obrazlı súwretlew ushın awıspalı mánide de sheberlik penen qollanılǵanlıǵınıń gúwası boldıq.

Ádebiyatlar

1. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши. АКД.Ташкент, 1998.
2. Өтемисов А. «Қарақалпақ тилиндеги фитонимлердиң тарийхый-лингвистикалық анализи». Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертация автореферати. Нөкис, 2020.
3. Саҳобиддинов С. Ўрта Осиёдаги фойдали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ва маҳаллий номлари луғати. Тошкент, 1953.
4. Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги фитонимлердиң тарийхый-лингвистикалық анализи. PhD дисс. Нөкис., 2020.
5. Шербаев Б. Русско-латино-каракалпакский словарь названий растений. Нукус,1983.
6. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 77-87-томлар. Нөкис «Илим», 2014
7. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 88-100-томлар. Нөкис «Илим», 2015

REZYUME. Bu maqolada qoraqalpoq folklorlik badiiy asarlarida fitonimlarning qo‘llanilishi ko‘rilib chiqilgan. O‘simlik atamalari qoraqalpoq folklorining 100 jildligining ichida maqollar, topishmoqlarda fitonimlarning qo‘llanilishi so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье упоминается использование фитонимов в каракалпакских фольклорных произведениях. В произведении 100 томов фольклора Каракалпакстана в пословицах используются растительные термины, в сказках – фитонимы.

SUMMARY. In this article, the use of phytonyms in Karakalpak folkloric works is mentioned. In the work of 100 volumes of folklore of Karakalpak, plant terms are used in proverbs, and phytonyms in fairy tales.